

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ТА НАПРЯМИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ ЗА УМОВ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Резюме. Обґрунтовано необхідність та напрями детінізації економіки через державне регулювання ціноутворення на економічні блага.

The summary. The necessity and direction shadowing the economy through government regulation of pricing on the economic benefits.

Ключові слова: тіньова економіка, проміжне споживання, додана вартість.

Постановка проблеми. Сталий економічний розвиток суспільства як багатоплановий, поступовий та гармонійний процес, потребує усунення усіх його перешкод, у тому числі однієї з найважливіших – тіньову економіку. З кінця минулого століття тіньова економіка розширила межі свого функціонування і з другорядної перетворилася в ключову проблему економічної реальності.

За непрямыми оцінками у тіньовому секторі економіки світу створюється понад 9 трилн. дол. доданої вартості, що становить понад 20% ВВП [1, с.107]. За експертними оцінками рівень тінізації в Україні зріс з 23% (1992 рік) до 45% (1997 рік) та 60% (2004) рік від ВВП. В офіційних заявках керівників виконавчої влади зазначає, що нині рівень тінізації економіки становить 47–50% і значно перевищує пороговий граничний рівень (20%), з перевищенням якого у країні створюються умови економічної небезпеки [2, с. 69].

Головними причинами розвитку тіньової економіки в Україні економісти вважають надмірне оподаткування доходів підприємств (до 70%) [4. с. 638], високий рівень безробіття, зубожіння значної частини населення, криза неплатежів, недосконалість чинного законодавства, відсутність сприятливого інвестиційного клімату, правовий нігілізм, ігнорування морально-етичних норм та ін. Тому детінізація економіки України належить до нагальних проблем сьогодення і потребує з'ясування її сутності, підвищення точності визначення обсягів та розроблення конкретних форм і способів ліквідації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функціонування "Тіньової" економіки досліджують багато зарубіжних і вітчизняних економістів: В. Шефер, Д. Блейдса, Ф. Шнайдер, А. Базилук, Я. Дяченко, С. Ковалюк, О. Мандибура, Г. Міщук, В. Прісняков, О. Попович, О. Турчинов та ін. Водночас у вітчизняній та зарубіжній літературі немає однозначності трактування поняття "тіньова" економіка, конкретних форм прояву, причин існування, співвідношення з іншими поняттями та розроблення дієвих заходів з її ліквідації. Тому поряд з трактуванням "Тіньова" економіка, а в ряді випадках і замість неї використовуються такі поняття, як "підпільна", "неконтрольована", "криміногенна", "неформальна", "нелегальна", "незаконна", "мафіозна" економіка та ін.

Метою статті є теоретичне обґрунтування необхідності та напрямів детінізації економіки України шляхом формування і практичної реалізації державної політики ціноутворення на товари і послуги.

Виклад основного матеріалу. Сучасні дослідники по-різному підходять до трактування сутності тіньової економіки. У підручнику для вузів за редакцією професора В. Йосіпова дається таке визначення: "Тіньова економіка – це система вторинних економічних відносин, що складається на базі основних виробничих відносин для отримання незаконних доходів за рахунок їх перерозподілу" [6. с 429]. В економічній енциклопедії зазначається: "Тіньова" економіка – сфера вияву економічної активності, спрямованої на отримання доходів від здійснення заборонених видів діяльності або на ухилення від суспільного (державного) контролю та сплати податків при здійсненні легальних видів економічної діяльності" [3. с.

637]. У навчальному посібнику за редакцією Іванова Ю.Б. дається таке трактування: "Тіньова економіка – це сукупність навмисно приховуваних або перекручених економічних відносин, що виникають при здійсненні легальних (законно дозволених) видів діяльності шляхом порушення податкових, адміністративних, кримінальних, трудових, санітарних або інших законодавчих норм і завдають збитків державі (суспільству) в будь-якій формі"[4. с. 399].

Односторонність наведених трактувань тіньової економіки очевидна. У першому з них ігнорується первинність тіньових відносин у сфері економічної діяльності, у другому – зазначається належність тіньової економіки лише до однієї стадії процесу відтворення – виробництва, а у третьому – тіньова економіка пов'язується лише з легальними видами діяльності.

Поняття тіньової економіки багатогранне і її зміст, на нашу думку, необхідно розглядати з таких позицій:

- відображення характеру і форми діяльності;
- мети функціонування в економіці суспільства;
- сутнісних особливостей впливу на суспільне виробництво.

Враховуючи зазначене та відсутність неоднозначності трактування, тіньова економіка, на нашу думку, – це діяльність, включаючи протизаконну та злочинну, яка охоплює усі сфери функціонування економіки та стадії процесу відтворення, спрямована на отримання переважно незаконних доходів у результаті розподілу й перерозподілу ВВП, а в ряді випадків ВНД, що негативно впливає на соціально-економічний розвиток суспільства.

У наведеному визначенні наголошується, що тіньова економіка присутня у легальній і нелегальній діяльності та охоплює усі сфери процесу відтворення. Її функціонування спрямовано на отримання доходів переважно незаконним шляхом у різних сферах народного господарства, створюючи свою нелегальну систему, що значною мірою негативно впливає на соціально-економічний розвиток.

Основними складовими "тіньової" економіки є:

- легальна і підпільна виробничо-збутова діяльність різних суб'єктів господарювання, спрямована на задоволення індивідуальних, колективних і суспільних потреб, що здійснюється у неконтрольованих державою формах з метою привласнення різних видів отриманого доходу і ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів;
- фіктивна економічна діяльність, пов'язана з фальсифікацією і шахрайством (виготовленням і збутом фальшивих цінних паперів, грошей, кредитних карток та інших платіжних документів, обманом кредиторів тощо);
- кримінальна економіка, пов'язана з наркобізнесом, проституцією, торгівлею дітьми, зброєю, людськими органами для їх трансплантації, а також привласненням доходів у процесі злочинної діяльності (торгівля коштовними металами, скуповування та перепродаж крадених товарно-матеріальних цінностей тощо).

Функціонування тіньової економіки спрямовано на отримання "тіньових" доходів, основними формами яких в Україні є:

- приховування прибутків юридичних та частини доходів фізичних осіб від оподаткування;
- нелегальний експорт капіталів і товарів;
- всеохоплююча корупція;
- нелегальне виробництво товарів і послуг та їх реалізація;
- розкрадання державної власності, у т.ч. у процесі приватизації;
- шахрайство у фінансово-кредитній сфері;
- кримінальна діяльність економічних суб'єктів (наркобізнес, розкрадання і грабежі, рекет та ін.);

– штучне заниження фіксованих та регульованих цін на товари й послуги через застосування "тіньових" цін.

Негативний вплив забороненої і злочинної складових тіньової економіки пронизує всі стадії суспільного відтворення, деформує основи добросовісної конкуренції, скорочує доходи бюджетів усіх рівнів, служить живильним джерелом корупції. У тіньовому обігу сконцентровані ресурси, які в разі їх легалізації могли б сприяти значному соціально-економічному розвитку суспільства. Тому дослідження виявів тіньової економіки та напрямів детінізації економіки вийшло за межі наукових інтересів. У цьому контексті заслуговує на увагу бачення віце-прем'єр-міністра, міністра соціальної економіки України Сергія Тігіпка. Він пропонує здійснення детінізації заробітної плати шляхом запровадження гарантованої зарплати для працівників та відповідальність роботодавців за виплату зарплат у "конвертах". С. Тігіпко стверджує, що "По-перше, ми за рахунок таких норм зробимо все, щоб формалізувати відносини працівника і роботодавця. Люди працюють, не маючи ніяких угод, фактично, на рабських засадах. По-друге, часто наші люди згадують про пенсію, коли до неї залишається 3–4 роки" [7]. З цього випливає, що з боку державних органів ставиться питання про посилення контролю за легалізацією нарахування і виплати заробітної плати працівникам.

Голова комітету з питань праці й регуляторної політики народний депутат України Наталія Королевська вважає, що корумпований державний апарат не зацікавлений у легалізації ринку праці. "Детінізацію не можна проводити репресивними методами, тому що нові заборони дозволять посилити корупційний тиск на бізнес, у результаті чого чиновники отримають більше тіньових доходів". Вона оприлюднила своє бачення практичного здійснення детінізації за п'ятьма кроками, які передбачають активацію діяльності урядових структур зі стабілізації цін, подолання безробіття, зниження податкового тиску на бізнес, підвищення соціальних стандартів, переглянувши споживчий кошик, здійснення реальної боротьби з корупцією, створення ефективної шкали оподаткування на фонд зарплати, скасування єдиного соціального внеску для пенсіонерів та інвалідів [8]. Реалізація зазначених заходів певною мірою може сприяти легалізації нарахування та виплати заробітної плати найманим працівникам.

Пропозиції С. Тігіпка та Н. Королевської заслуговують на увагу. Водночас для подолання тіньової економіки реалізація їхніх рекомендацій є недостатньою. Детінізацію заробітної плати та економіки в цілому необхідно здійснювати системно під безпосереднім і цілеспрямованим впливом державної політики. В цьому контексті важлива роль повинна бути відведена державному регулюванню економіки і, зокрема, державній політиці формування цін на товари і послуги.

В сучасних умовах розвитку ринкових відносин основою формування ринкових цін на економічні блага є їхня собівартість, яка крім витрат на придбання товарів і послуг, що використовуються для виробничих потреб, включає витрати на оплату праці з нарахуванням на соціальні заходи. Об'єднання економічно неоднорідних витрат за елементами – матеріальні витрати (вартість витрачених у виробництві продукції сировини і основних матеріалів, купівельних напівфабрикатів, комплектуючих виробів, палива, електроенергії, будівельних матеріалів, запасних частин, тари і тарних матеріалів, допоміжних та інших матеріалів) і витрати на оплату праці з нарахуванням на соціальні заходи, дозволяє суб'єктам господарювання приховувати певну частину нарахованої зарплати в бухгалтерській та статистичній звітності. Не відображені в офіційній звітності розміри нарахованої заробітної плати виплачуються працівникам у "конвертах" ("тіньова" зарплата), а адекватна їй величина податків та відрахувань на соціальні заходи привласнюється суб'єктами господарювання. Відстежити виплату заробітної плати у "конвертах" складно, оскільки працівники, що її

отримують, про це замовчують, побоюючись звільнення з роботи. Крім того, в останній час керівники підприємств певною мірою обмежують застосування відрядної оплати праці, замінюючи її погодинною, що ускладнює виявлення точності обсягів виробництва продукції та нарахованої зарплати, частини яких є тіншовими.

Повноту відображення нарахованої зарплати в офіційній звітності можна досягти через виокремлення із собівартості витрат на оплату праці з нарахуванням на соціальні заходи і приєднання її до доданої вартості в процесі формування цін на товари і послуги. Формування таким чином цін на товари і послуги відображає дві економічно однорідні величини за елементами: витрати на проміжне споживання (ВП) та регулюючу державними органами і підконтрольну їм додану вартість (ДВ), яка включає амортизацію необоротних активів (А), заробітну плату з нарахуванням на соціальні заходи (Z_n), податкові платежі (П) та прибуток підприємства у складі цін на товари і послуги (Π_p). При цьому розміри доданої вартості у складі цін на товари і послуги необхідно встановити в законодавчому порядку з обов'язковим застосуванням у діяльності підприємств усіх форм власності.

Сутнісні особливості застосування витрат на проміжне споживання як бази формування цін на товари і послуги взамін показника собівартості продукції має на меті вирішення таких завдань:

– піддати державному регулюючому впливу формування ВДВ та спрямування її складових виключно за цільовим призначенням;

– надання прозорості та контролю формування величин витрат на проміжне споживання та додану вартість у цінах на товари і послуги з адекватним планомірним державним регулюючим впливом;

– сприяння формуванню механізму індикативного планування.

Заміна собівартості витратами на проміжне споживання в якості основи ціни не змінює загального процесу ціноутворення та застосування різних методів формування цін. Зокрема, величина вартості економічних благ (В) відображається за формулою $C + V + m$. Вона включає собівартість продукції ($C + V$) і додаткову вартість (m). Водночас згідно зі стандартом системи національних рахунків, прийнятим міжнародними організаціями у 1993 р., вартість товарів і послуг, що є результатом виробничої діяльності підприємств, включає витрати на проміжне споживання (ПС), тобто витрати на товари і послуги, які використані інституційними одиницями для виробничих потреб (М) та додану вартість (ДВ), яка включає амортизацію необоротних активів (А), заробітну плату з нарахуванням на соціальні заходи (Z_n), податкові платежі у складі цін на товари і послуги (П) та прибуток підприємства у складі цін на товари і послуги (Π_p). Схематично вартість товарів і послуг наведених підходів відображається за рівнянням 1.

$$B = \underbrace{C + A + Z_n + \Pi + \Pi_p}_{C + V + m} \quad (1)$$

$$B = C + V + m$$

З наведеного рівняння (1) бачимо, що незалежно від обраної бази ціноутворення її величина не змінюється. Змінам піддається лише розташування складових ціни, що дозволить легалізувати та здійснювати державним органам регулюючий вплив і контроль за формуванням і спрямуванням складових ціни.

Аналіз матеріалів державної статистики України показує, що частка доданої вартості у складі вартості виробленої продукції та частка витрат на оплату праці найманих працівників у складі валової доданої вартості продукції (ВДВ) значною мірою коливаються за роками та видами економічної діяльності. Більша частка витрат на проміжне споживання у вартості виготовленої продукції характерна для матеріаломісткіших галузей. Щодо частки заробітної плати з нарахування на соціальні заходи у складі валової доданої вартості, то вона є більшою в галузях, де використовується праця вищої кваліфікації, яка вище оцінюється. Норма валової доданої вартості в цінах на товари і послуги повинна відповідати економічній політиці, а тому не може залишатися однаковою в усіх галузях економіки та стабільною за часом дії. Вона повинна бути диференційованою за видами економічної діяльності, часом дії, а в окремих випадках – за регіонами та видами продукції.

Висновки. Застосування показника витрат на проміжне споживання як бази ціноутворення на товари і послуги та виокремлення доданої вартості як цілісної величини певною мірою допоможе вирішенню таких завдань:

– забезпечить прозорість та державне регулювання доданої вартості в цінах на товари і послуги;

– дозволить здійснювати дієвий регулюючий вплив та контроль державних органів за процесом ринкового ціноутворення на економічні блага;

– обмежить здійснення виплат заробітної плати у "конвертах", оскільки її можна буде виявити контролюючими органами за показниками періодичної звітності підприємств;

– сприятиме здійсненню належного контролю за точністю відображення у звітності вартість витрат на проміжне споживання;

– створить належні умови для формування механізму індикативного планування на мікро- та макроекономічному рівнях.

Використана література

1. Вишневський, В. Уклонение от уплаты налогов и рациональный выбор налогоплательщика [Текст] / В. Вишневський, А. Веткин // Вопросы экономики. – 2004. – №2. – С. 107–112.
2. Дяченко, Я.Я. Детінізація економіки у системі макроекономічного регулювання [Текст] / Я.Я. Дяченко // Фінанси України – 2006. – № 2. – С. 68–77.
3. Економічна енциклопедія: у трьох томах [Текст]. – Т.3. – К.: Академія, 2002, – 952 с
4. Податкова політика: теорія, методологія, інструментарій. навч. посібник [Текст]; за ред. Ю.Б. Іванова, Г.А. Майбурова. –Х. : ВД "ІНЖЕК", 2010. – 492 с.
5. Прісняков, В.Ф. Детінізація економіки [Текст] / В.Ф. Прісняков // Фінанси України. – 2005. – № 3. – С. 72–81.
6. Цены и ценообразование: учебник для вузов. 3-е изд. [Текст]; под. ред. В.Е. Есипова. – СПб: Питер, 2000. – 464 с.
7. Рецепт "детінізації" зарплат від Тігіпка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/canticle/3546753.html>.
8. Наталія Королевська: пакет законів про детінізацію Тігіпка виявився фікцією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: home/news/39-topnews/191-detinizatsiatigipkoficiva.